

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО В ИСТАНБУЛ И ВЪПРОСЪТ ЗА ВДИГАНЕ НА СХИЗМАТА

Боряна Бужашка

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме. В Истанбул, Турция, в наши дни има българска колония, която се създава след Междусъюзническата и Първата световна война. Тя няма връзка с възрожденските цариградски българи, но чрез учредената през 2003 г. Фондация на българските православни църкви в Истанбул е техен юридически приемник. Организацията е и формален собственик на тази част от българските екзархийски имоти в Турция, които турска държава е върнала на българската колония.

Вдигането на схизмата е акт от международно и вътрешнополитическо значение. С този акт се слага край на използването на Екзархията като средство за обединяване на всички българи в границите на една нова Санстефанска България. По същество, това е отстъпление от националния идеал. Условието за вдигане на схизмата, закриване на Екзархийското заместничество и неуреденият статут на Българската църковна община лишават българите в Република Турция от българско църковно представителство и предопределя тяхното оставане в диоцеза на Вселенската патриаршия. Този въпрос има последици и до наши дни.

Ключови думи: схизма; българска колония в Турция; Екзархийско заместничество; Истанбул; Българска църква

Така поставена, темата изисква уточняване на два факта. На първо място, това е наличието в наши дни на българска колония в Истанбул. Българите, които в днешно време я съставляват, можете да срещнете в литературата под названието „цариградски българи“, „българска общност“, „българска колония“ в Истанбул. Това са българите, които изпитват гордост и групов принадлежност към възрожденските българи, без да имат никаква връзка с тях, юридически сега са признати за приемници на тези българи чрез Фондацията на българските православни църкви в Истанбул и са формални собственици на тази част от българските екзархийски имоти в града, които им е върнала турската държава. След края на Междусъюзническата война 1913 г.

и оттеглянето на екзарх Йосиф от Истанбул до 1945 г. техен духовен център е Екзархийското заместничество. Макар според Българска православна църква (БПЦ) тази структура да замества, доколкото позволяват условията, Българската екзархия, Екзархийското заместничество е спорен субект в турската правна система с всички произтичащи от това последици за българите в Турция. След вдигането на схизмата те се намират в диоцеза на Вселенската патриаршия и духовно са ѝ подчинени.

Вторият факт е съществуването на схизмата. На 28 февруари 1870 г. със султански ферман Българската православна църква (БПЦ) е възстановена под формата на Екзархия. През май 1872 г. Българската екзархия се обявява за автокефална (независима), а не за автономна, каквато е според султанския ферман. Това нарушение на каноните е използвано от Цариградската патриаршия като повод да обяви на 16 септември 1872 г. БПЦ за схизматична. Схизмата нанася голям удар върху вътрешното състояние и международния авторитет на Българската православна църква и я изолира от православния свят за 73 години.

Темата за условията за вдигането на схизмата частично присъства в литературата. Наред с някои фрагментарни изследвания (Stambolov, 2006: 95 – 118; Kalkandzhieva, 2002; Lubevova, 1996: 101 – 119; Lubevova, 2014; Nikolchev, 2015: 463) най-подробно този въпрос е проследен в трудовете на Ст. Цанков – изтъкнат богослов и съвременник на вдигането на схизмата, като неговите трудове представляват исторически извор за темата (Zankov, 1939)¹. Въпросът за схизмата, която намира отражение върху българската общност, присъства и в гръцката периодика от онова време (Atinon Hrisantos, 2002)². Отделни аспекти по този въпрос разглежда и Ив. Алтънов – пълномощен министър в Истанбул (Altanov, 1923:1926).

Въпросът е от изключителна важност за бъдещето на екзархийския институт в турската столица, и особено за българската колония там. Последиците от вдигането на схизмата предопределят борбата на българите в Истанбул за запазване на българската им идентичност, самосъзнание и култура. Сложните и неизяснени докрай отношения между Българската православна църква и Вселенската патриаршия имат своето отражение и в наши дни, като поставят на дневен ред въпроси, свързани с българското национално самочувствие и църковна независимост.

Още от самото обявяване на схизмата Русия започва действия по нейното отменяне, като през 80-те години на XIX в. предлага конкретни стъпки за гръцко-българско помирение. През 1880 г. в София Архиепископът събор ги отхвърля, защото съдържат едно старо искане на руските дипломати за връщане на Македония и Одринско под ведомството на Цариградската патриаршия, както и вдигане на седалището на българския екзарх от Цариград. През тези години Русия не само пречи за получаване на берати за

българските владици в Македония, но и насърчава сръбската пропаганда в тях (Lubenova, 1996: 103).

През 1912 г. е и първата българска инициатива за вдигане на схизмата. Поради успехите на сръбската пропаганда в Македония, трудностите на Гърция по критския въпрос и подготвяното балканско политическо сближение българските дипломати преценяват, че условията са благоприятни за гръцко-българско църковно споразумение, но при оставане на Екзархията в Македония и Одринско (Lubenova, 1996: 104). Изненадващо в този момент Русия се обявява против вдигането на схизмата, защото това ще доведе до необходимостта от изтегляне на Сърбия от Скопската, Дебърската и Охридската епархия, или самите сърби да минат в схизма.

Въпросът за вдигането на схизмата е обсъждан през 1922 г. от Светия синод, като заедно с него се коментира евентуалният статут на българската църковна община в Истанбул и църковното лице, което ще я оглавява. Търси се посредничеството на висши клирици от други поместни църкви. През 1922 г. двама руски архиепиеи – архиепископ Анастасий и епископ Вениамин, помолени да посредничат за премахването на схизмата и признаването на Българската православна църква за автокефална, разговарят с цариградския патриарх Мелетий (Метаксакис) за условията и начина за това. В този разговор патриархът потвърждава, че Българската православна църква след вдигането на схизмата може да получи автокефалия, но в пределите на българската държава, и че за православните българи в Турция може да има само един архиепиеи българин (в Цариград), но с права на помощник (викарий) на Цариградския патриарх³⁾.

През същата 1922 г. руският Североамерикански архиепископ Александър след разговор с патриарх Мелетий получава почти идентичен отговор. Общото становище на патриарха и на Патриаршеския синод е, че по нормите на православното канонично право в Цариград не може да има самостоятелна българска църковна управа (Екзархия или Екзархийско заместване). Колкото до българските православни малцинства в Турция, на тях може да се дадат български свещеници, а и един български епископ, който да завежда вътрешно автономно църковните им дела, обаче да се намира под каноническата юрисдикция на Цариградския патриарх.¹⁾ Това трябва да се има предвид, когато се оценява една или друга позиция по отношение на схизмата. Тя има своята цена, която ясно е посочена в предварителните разговори.

Възможностите за вдигането на схизмата и последиците от това относно българското църковно представителство в Истанбул са обект на обсъждане и на заседанията на Архиепиейското събрание на Българската православна църква по повод готвения нов устав. Сред българските архиепиеи няма единно становище по този въпрос. Ще се опитаме да очертаем различни тези по темата, без претенция за изчерпателност и с оглед на последствията от този дебат за българската колония. Ще бъдат изведени основно някои становища на митро-

полит Стефан и митрополит Борис Охридски, които според нас очертават две позиции в дебата. Мнението на Охридския митрополит Борис от времето, когато той е екзархийски заместник в Истанбул, е важно. Неговите позиции изразяват общото разбиране на владиците от загубените след войните български епархии, търсенето на възможности за защита на българското население в тези области и мнението на българската колония в Истанбул, с която митрополит Борис е обсъждал създаденото положение. Във всички свои изказвания митрополит Борис разглежда въпроса за вдигането на схизмата не само през каноническото църковно право, но и през призмата на българските национални интереси. В дебата по тези въпроси вземат участие и български политици и общественици, ангажирани с темата, които само частично ще представим.

В църковните среди от години се говори за необходимостта от вдигане на схизмата. Комисията по новия устав, която от 1920 г. работи при Светия синод, изработва първия екзархийски проектоустав, като в устройствената му част е категорична – българската църква за в бъдеще да стане Екзархия със седалище в София, като екзархът бъде едновременно и софийски митрополит. В повечето случаи това мнение се свързва с позицията на митрополит Стефан, който е подозиран, че бърза с преместването на седалището на Екзархията в София и вдигането на схизмата, особено че като софийски митрополит се стреми да бъде избран за екзарх. Всъщност екзарх Йосиф I премества седалището на Екзархията в София още през 1913 г. (Bulgarski ekzarh Iosif, 1992: 793–794, 798–799, 801). Това е и едно от условията за вдигане на схизмата.

Противно на това мнение, митрополит Борис споделя, че българската колония в Истанбул не би одобрила вдигането на схизмата (Lubevova, 2014: 387 – 388). Това е напълно очаквано, защото тя е съставена главно от произхождащи от Македония българи. Вдигането на схизмата би означавало българите в тази област да бъдат под опеката на гръцкото духовенство.

Решителна крачка към постигане на помирение се прави през 1930 г. В доклад на Стобийския епископ Борис – секретар на Светия синод, се говори за неговата мисия в Йерусалим. На събранието на православните църкви във Ватопедския манастир в Света гора през 1930 г. се възлага на Йерусалимската църква да посредничи за създаване на редовни канонически връзки между Българската православна църква и Цариградската патриаршия. За тази цел Синодът изпраща в Йерусалим през април 1932 г. своя секретар – Стобийския епископ Борис, комуто са дадени нужните инструкции. При своето посещение в Йерусалим Борис поставя три искания, които най-точно пресъздават настроеността в българските църковни среди. 1. Цариградската патриаршия да ревизира своето осъждане и БПЦ да възстанови отношенията си с другите православни църкви. 2. Българската православна църква да се признае официално за автокефална. 3. „...да се дадат на нашите сънародници, които остават в съседни на България държави и бяха насилствено подчинени на чужда

духовна власт, елементарни човешки права, право да се молят на свой майчин език и да имат свои църковно-религиозни общини под църковната власт във всяка съответна държава“. 4. Екзархийското заместничество остава в Цариград да се грижи за религиозните, нравствените и духовнопросветните нужди на българите в Турция.

Преговорите между делегата на БПЦ и представителите на Йерусалимската патриаршия, начело с местоблюстителя на Йерусалимския патриаршески престол митрополит Келадион, приключват на 27 април с изработването на определени конкретни условия, които да послужат като основа за възстановяване на каноничните връзки между БПЦ и Вселенската патриаршия. С оглед на темата ще приведем само тази част от документа, която касае българското църковно представителство в Истанбул и българската колония. В превода от гръцки постигнатото споразумение звучи така:

„Д) На българската православна община в Цариград, както на всяка друга такава в пределите на турската република, нахождаща се, след възстановяването на каноническите отношения с българската църква, съгласно условията на настоящата спогодба и оттеглянето на българските църковни власти от Цариград, да се даде вътрешно църковно самоуправление винаги в рамките на свещените канони, а българските общини могат да посочват на Вселенския Патриарх свой енорийски клир (църковни предстоятели, свещеници и дяконите) за одобряване за назначение или за неговото ръкополагане доколкото, разбира се, посочваните за целта притежават надлежните канонически цензове“.

На 29 април в Йерусалимската патриаршия неочаквано е получена телеграма, с която Цариградската патриаршия съобщава да се преустановят разговорите и да се чакат инструкции от нея (Stambolov, 2006: 4). Едва на 15 април 1934 г., след цели две години, Йерусалимската патриаршия изпраща на Светия синод на БПЦ окончателните условия, одобрени и от Вселенската патриаршия, за възстановяване каноническите отношения между двете църкви. В одобрения текст отпадат някои от най-важните искания на българския представител (Zankov, 1939: 179). Цариградската патриаршия не възприема предложението на бившия Цариградски (по-късно Александрийски) патриарх Мелетий Метаксакис за православните българи в Турция да има един български епископ, викарий (помощник) на патриарха, който епископ, в каноническите граници, автономно да управлява църковните дела на тези българи. Вселенската патриаршия не приема и другото искане на БПЦ – „българските православни населения в съседните на България страни, които са били подведомствени на българската православна църква, макар и да останат в каноническа зависимост от властите на Църквите в държавите, в които живеят, да им се признае правото да имат свои църковни общини и да се учат и молят на свой език“ (Zankov, 1939: 180).

Тъй като тези въпроси не са приети благоприятно от Вселенската патриаршия, архиерейското събрание в София на свое заседание от 15 декември 1934 г. възлага на Св. синод да търси мнението на правителството и други фактори по предварителните условия и да го подготви за разглеждане на църковен събор⁴⁾. На Йерусалимската патриаршия се отговаря, че въпросът е сложен и ще се търси мнението на други фактори. Цариградската патриаршия приема това решение на архиерейското събрание в София като прекъсване на преговорите с българската страна и уведомява другите църкви за преустановяване на преговорите. Така въпросът за условията по вдигането на схизмата от чисто църковен се превръща в държавен, или както е определен в документите „национално-политически“, тъй като в него се търси мнението и на правителството, и на представителите на българската емиграция, представляващи интересите на населението в откъснатите от България територии след Първата световна война. В дебата за необходимостта от оставане на Екзархията в Истанбул се използва тезата, че Екзархията в Цариград е един международноправен църковно – просветен институт на всички българи от източното православие, където и да се намират те – твърдение, основано на фермана за учредяване на Екзархията от 1870 г.⁵⁾ (Sekulov, 1934). Но тази теза не издържа, тъй като ферманът се издава за поданици на султана, а не за намиращи се населения извън турската държава.

Вероятно повлиян от водените разговори за вдигане на схизмата, митрополит Стефан дава официално изявление по повод въпроса за мястото на Българската екзархия. В началото той прави уговорката, че е за оставане на Екзархията в Цариград, но според него има факти, които не могат да се игнорират. Основният факт, който изтъква, е политиката на турското правителство, което прави фиктивно съществуването на българската Екзархия в Цариград и изобщо в Турция⁵⁾. По-нататъшните му разсъждения дават една негова категорична присъда над възможността Екзархията да остане в Цариград⁶⁾.

Неговото изказване предизвиква лавина от мнения и съображения по отношение статута на Българската екзархия. В Народното събрание д-р К. Станишев – председател на македонската парламентарна група, прави остро изказване по отговора на Тронното слово, в което засяга и въпроса за новоизработения устав на Св. синод – „Проект на българската православна църква“, и екзархийския въпрос⁷⁾. В него той защитава позицията за липсата на необходимост от промяна на Екзархийския устав и преместването на Екзархията в София. Като приема, че в този момент Екзархията може да се нарича архиепископия, той подчертава една от най-важните цели за нейното създаване – да представлява всички българи, които никога не са живели в свободна България. Като се обявява за връщане на всички църковни лица в Македония, той счита, че преместването на Екзархията в София се прави, за да се задоволи „славолюбието на някои архиереи“, като очевидно има предвид митрополит Стефан⁸⁾.

В писмо до председателя на Македонския национален комитет и председателя на македонската парламентарна група Охридският митрополит Борис пространно коментира думите на митрополит Стефан и изказва своето мнение по въпроса⁹⁾. Според него всяко повдигане на въпроса за Екзархията и позоваване на решението на турското правителство (каквото прави Софийският митрополит Стефан) е вредно за църковно-националните ни интереси и „може да бъдат подсецане в тази посока“. „Всяка декларация, направена от отговорно лице и място в България, в смисъл, че фактически и юридически Екзархията не съществува, влошава положението ни пред турските власти, пред които ние трябва да твърдим, че животът на екзархията, като учреждение и юридическа личност, не е угаснал.“ Според Борис подобни изявления могат да навредят и за разрешаването на въпроса с екзархийските имоти, които принадлежат на Екзархията. Той разглежда този въпрос и от гледна точка на българските отношения със сърби и гърци. Твърденията за несъществуване на Екзархията би улеснило сърбите да намерят аргументи за изгонването на българските духовни лица от Македония, тъй като подадената до ОН петиция по този повод е подписана от името на Екзархията. Що се отнася до гърците, за тях закриването на Екзархията премахва основната причина за схизмата и те ще могат да постигнат своите интереси в църковно отношение спрямо останалото в Турция и Гърция българско население. За стабилизиране положението на Екзархията Борис неоправдано разчита на готвения от турското правителство закон за малцинствата, който според него ще даде „известна правна санкция на всички заварени религиозни учреждения“ на основата на султанските фермани и ирадета. Тонът на писмото е изпълнен с много патос, като за него въпросът за съществуването на Екзархията е въпрос „на дълг... пред историята и поколенията на българския народ“.¹⁰⁾ Като оценяваме разсъжденията на митрополит Борис за особено патриотични, трябва все пак да отбележим, че подобно на много други в църковните среди той не иска да види действителното положение на Екзархийското заместничество – непризната от турското правителство българска институция в Цариград. През тези години, действително, турските власти търпят нашето църковно представителство като екзархийско заместничество, но не го приемат официално и търсят начин за неговото премахване. Обективните условия не позволяват запазването на Екзархийското заместничество и следващите години доказват това.

Повод да изложи своето разбиране за Екзархията, митрополит Борис намира и в готвения от Св. синод проектоустав на Българската православна църква. В съвместно със Скопския митрополит Неофит становище по повод предложения устав, изпратено до председателя на Македонския национален комитет, с копие до Министерски съвет, през 1932 г. се излагат няколко важни съображения¹¹⁾. На първо място, двамата духовници не одобряват по принцип предложение за промени в устава на църквата поради „днешните тежки и не-

спокойни за българското племе времена“. Според тях нищо не налага създаването на нова църковна уредба и избирането на екзарх, „когато повече от един милион православни българи не биха могли да вземат участие в един такъв избор“. Ако все пак има основателни причини за такъв избор, духовниците предлагат първойерархът на Българската православна църква да бъде патриарх Български и митрополит Софийски, защото това отговаря на българската исторически църковна традиция. На второ място, авторите на становището поставят въпроса за Екзархията. Според тях нейното запазване в Цариград я прави духовен център на православните българи, живеещи вън от пределите на България“ и по този начин да се осмисли, с оглед на настоящето и бъдещето и в духа на придобитото право, съществуването на този институт. Всъщност тази теза стои в основата на искането за ферман и за създаването на Екзархията, но не отчита променените условия след Първата световна война. На трето място, Борис и Неофит коментират позицията на Вселенската патриаршия и гръцките власти по отношение на схизмата. Като преценяват момента за вдигане на схизмата за неподходящ, според тях евентуалното вдигане на схизмата ще даде възможност на гърците да реализират своя „престъпен замисъл против интересите на българското племе, чисто и просто в духа на политическите цели на елинизма“. Духовниците великолепно разбират последиците за поробените българи в откъснатите от България територии и тук трябва да се съгласим с тях. Като аргумент те привеждат и настроенията против вдигането на схизмата сред техните паства, „защото въпросът не е изключително само църковен, но и политически, той не е въпрос само на Йерархията, но е – и дори предимно – въпрос на народа“⁽¹²⁾.

Митрополит Борис категорично се противопоставя на помирение с Вселенската патриаршия „върху плоскостта на пълното забвение на миналото, като се откаже от всяка ревандикация от църковен характер по отношение на българското население в Македония под гръцка власт, което в църковно и национално гледище сега се намира в по-тежко положение, отколкото бе в мрачната епоха преди възраждането“. За Борис постигане на помирение с Цариградската патриаршия при условията, които тя поставя, означава „санкциониране от страна на Българската православна църква откъсването на една част от нейната област, станало по насилствен начин“, и затова той категорично се обявява против създаването на редовни канонически връзки и сношения с Цариградската патриаршия.

Независимо от различните мнения Архиерейският събор през декември 1934 г. изказва единодушно решение, че БПЦ трябва да влезе в „редовни канонични сношения с Цариградската патриаршия и с останалите автокефални църкви“. Но очевидно смутени от голямата отговорност, която трябва да поемат, синодалните старци преценяват, „че въпросът не е толкова бърз и трябва да се чуе мнението на правителството, защото този въпрос е не само църко-

вен, а и народен. Според събранието „обстоятелствата не благоприятстват за окончателното му разрешение“⁽¹³⁾.

Мнението на правителството се съдържа в две писма от 1935 г. до министър-председателя Георги Кьосеиванов от д-р К. М. Сарафов – пълномощен министър и директор на вероизповеданията. Той предлага сключване на споразумение със Св. синод за уреждане на работите на Екзархията в Турция на следната база.

1. В Цариград да остане един български архиепископ, като духовен глава на българите в Турция „и като носител и представител на миналото“⁽¹⁴⁾. Да се направи опит да се разбере с турското правителство Екзархията да бъде вдигната от Цариград, като се остави за цяла Източна Тракия, включително и Цариград, един владика с нужния брой свещеници за църковните нужди на населението.

2. В замяна на това имотите на Екзархията да се преведат в собственост на българската държава, която да ги ликвидира, като запази в Истанбул едно здание за българското консулство и друго здание за българската митрополия. „Без съмнение, църквата „Св. Стефан“ ще остане и занапред молитвен дом за българската колония, както и училището в Пера остане също да съществува“⁽¹⁵⁾.

3. Предлага се отзоваването на одринския владика, затваряне на основното училище и първоначалното училище в Лозенград, като в двата града остане по един свещеник.

Според Сарафов подобно решение ще окаже благоприятно влияние не само върху отношенията с Турция, но ще бъде и обстоятелство от решаващо значение за вдигане на схизмата. „Същевременно с това ще намалим чувствително материалните жертви, които българското правителство е правило от десетина и повече години насам, за една фикция.“

„Досежно Цариград да уговорим предварително, че училищата ни ще продължават да съществуват и занапред, гдето ще имаме нужния брой учители, и един архиерей с един дякон и двама свещеници.“⁽¹⁶⁾

Тази позиция не удовлетворява архиереите. Варненският и Преславски митрополит Симеон, който в своя близо вековен житейски път е участник в църковните борби и е свидетел на събитията от времето на налагането на схизмата, заявява: „Ние отдаваме похвала и благодарност на Св. синод, че е взел почина за създаване правилни и канонически връзки с Цариградската патриаршия и с всички останали православни църкви... Въпросът за схизмата е голям и сложен и неговото разрешение, което не зависи само от нас, търпи отлагане... Ние не можем да вземем никакво окончателно решение по въпроса за схизмата, защото по него трябва да се чуе преди всичко желание-то на българския народ и на българската държава... Въпросът за схизмата е и национален, всенароден и държавен, затова ние, архиереите, не можем да

го решим без мнението и желанието на правителството... Отстранението на схизмата е желателно, но то не е належаще¹⁷⁾.

Въпросите, поставени от архиерея, са риторични. В разглеждания момент нито Църквата е съгласна да изостави своето паство във външните епархии, нито обществото може да се отрече от своите сънародници, останали извън пределите на родината, нито държавата е склонна да се откаже от претенциите си за обединение на българските земи. Схизмата, с произтичащите ограничения, е безспорен проблем, чието разрешаване трябва да се търси, но предложената цена в йерусалимските условия е твърде неприемлива. Следователно митрополитът, на практика, дава неофициалния отговор на българската страна – отстранението на схизмата е желателно, но то не е належащо. В този дух е и единодушното решение на Архиерейския събор.

През годините след 1936 г. въпросът за вдигане на схизмата не получава развитие. Усложнената международна обстановка и избухването на Втората световна война отлагат решаването му за неопределено време. В следващите години конкретни действия за разрешаване на българския църковен въпрос не се предприемат от никоя от заинтересованите страни.

Втората световна война временно прекъсва процеса на сближаване на църквите, насочен към вдигане на схизмата. В този период отношенията на Балканите се диктуват от обвързаността на съответните държави с воюващите лагери, което прави контактите между църквите почти невъзможни. Освен това всяка от тях в екстремалните условия има свои приоритети. Едва в края на войната се създават всички предпоставки, за да се стигне до развързка на 73-годишния конфликт. Една от тях е и съобразяването на българската страна с „Йерусалимските условия“. В новите политически реалности Екзархията няма подкрепа в лицето на държавата и обществото да отстоява правото си на опека над външните епархии. Отказът от тях, както и от екзархийското седалище в Истанбул, открива пътя към вдигането на схизмата и признаването на българската автокефалия.

В началото на 1945 г. са проведени избори за екзарх (на 21 януари), на които е избран Софийският митрополит Стефан¹⁸⁾. Изборът не е случаен. Новият екзарх е един от авторитетните български владци, ерудиран богослов, дипломат, оратор. В историческата литература и наличните документи съществуват различни, понякога противоположни, мнения за екзарх Стефан¹⁹⁾. Но въпреки това той повече от две десетилетия управлява епархията на престолния град. Изборът му се дължи и на последователното му русофилство, приятелството му с представители на Англиканската църква и икуменическото движение, протестите срещу съюза на България с хитлеристка Германия, спасяването на българските евреи, близките му отношения със звенарите Кимон Георгиев и Дамян Велчев (Nikolchev, 2015: 160)²⁰⁾.

Още преди провеждането на самите избори е решено седалището на Българската екзархия да бъде преместено от Цариград в София, а българският

екзарх (който и да е той) да бъде същевременно и Софийски митрополит. По този начин една от основните пречки за вдигането на схизмата отпада. Веднага след избирането си екзарх Стефан изпраща писмо до Вселенската патриаршия за уреждане на въпроса с разделението (Stambolov, 2006: 5). В него той моли да се възстановят редовните канонически връзки между Българската православна църква и Вселенската патриаршия, да се признае БПЦ за автокефална и се вдигне произнесеното осъждане. Св. синод е съгласен това „свещено дело“ да се извърши според условията, които вече са одобрени от Вселенската патриаршия през 1934 г. Посланието съобщава и за преместването на Екзархията в София. Църковна делегация, в която влизат Неврокопският митрополит Борис, Търновският митрополит Софроний и Величкият епископ Андрей, е упълномощена да води преговорите и да подпише акта за вдигане на схизмата. На тях им е възложено „покрай първостепенната задача, да имат грижата да проучат и положението на екзархийските имоти в Цариград“⁽²¹⁾. Официалната аудиенция на българските представители с Вселенския патриарх Вениамин е насрочена за 9 февруари 1945 г. Патриаршията участва в нея с трима представители, които са и членове на съставената комисия по вдигане на схизмата. Председател е Халкидонският митрополит Максим (бъдещият Константинополски патриарх Максим V). Въз основа на разговорите през следващите дни е изработен протокол за вдигане на схизмата, подписан от членовете на двете комисии. Решава се взетите решения да бъдат вписани на гръцки и на български език и да се пристъпи към тяхното изпълнение.

Остава да бъде уредено положението на Екзархийското заместничество. В поверителен доклад до Министерството на външните работи българският генерален консул в Цариград С. Попаврамов по повод вдигането на схизмата твърди, че между българския и гръцкия текст съществуват различия. Според изразената в преговорите позиция на БПЦ Екзархийското заместничество трябва и занапред да остане в Цариград. То да продължава да се грижи за религиозните и духовно-просветни нужди на българите в Турция, като неговото положение се определя съгласно каноните на православната църква⁽²²⁾. Предложението на Цариградската патриаршия е по-различно. Според нея българските църковни власти трябва да се оттеглят от Цариград, като на българската православна община в града се дава вътрешно църковно самоуправление, но подчинена на Вселенската патриаршия. Вселенската патриаршия не е съгласна българската църква да има в Цариград екзархийски наместник и той да бъде неин представител, нито пък той да бъде автономно управляващ в каноническите рамки църковните дела на православните българи в Турция. В своето предложение Патриаршията изключва правно възможността православните българи да имат български епископ, дори като помощник (викарий) на патриарха, който епископ автономно да управлява църковните им дела.

В окончателния текст се приема формулировката на Цариградската патриаршия, която е същата, залегнала в Йерусалимските условия²³⁾. Това кара С. Попаврамов да напише до Министерството на външните работи, че „с това са сложили надгробен кръст на тоя важен не само за историята народностен църковен наш институт в Турция“²⁴⁾. Светият синод също разбира за допуснатата грешка и изпраща в Цариград като легационен аташе архимандрит Горазд, който да проучи възможностите за промяна на решението в полза на българската църква. Остава нерешен и друг важен въпрос – този за екзархийските имоти.

Според доклад на Стефан Цанков, най-вероятно поръчан от Министерството на външните работи, постигнатото споразумение предполага, че българската православна църковна община в Цариград може да се конституира и допусне под една от следните форми.

Като „Българска православна църковна община“ и под това наименование, но под ведомството на Цариградския патриарх. В този смисъл, Българската православна църква няма никакво ведомство върху българската православна община в Цариград, нито в назначаването на нейното духовенство и другите църковни нейни органи, нито в определение на реда на нейното служение. Дали на тази община ще трябва да се даде под формата на някакви договорни условия ползването на имотите на бившата Българска екзархия (като храма „Св. Стефан“ и други), ще трябва да се разреши по-късно според развитието на въпроса за имотите. Според Цанков тук трябва да се има предвид, че турското правителство от 1913 г. (респ. 1916 г.) не признава съществуването на Българската екзархия и даже и на Екзархийското наместничество или на екзархийски наместник, назначен от държава въвн от границите на Отоманската държава и лице, което не е отомански поданик. Тази позиция на турските власти се засилва и от факта на вдигане на схизмата и фактическото и нормативно вдигане на Екзархията от Цариград²⁵⁾.

Втората форма за разрешаване на въпроса, която разглежда Цанков, е обявяване на българския православен храм „Св. Стефан“ (с приспадащите се здания на Българската екзархия) за легационен храм. Такава практика, която не противоречи на каноните, вече има в редица страни – има легационни църкви на Руската православна църква в Атина, Цариград, Букурещ и София, на Гръцката и Румънската църква в София, българския храм в Букурещ²⁶⁾. Доколко е възможно такова решение, това трябва да реши държавната власт, като се има предвид, че храмът „Св. Стефан“ не е според Цанков държавна собственост, а на Българската православна църква. Важно е също, че при такива легационни църкви (т.е. обслужващи легационния персонал и православни християни – български поданици), земята, върху която е построен храмът, е собственост на държавата, за която като легационна е обявена църквата – нещо, което противоречи на турските закони.

Третият вариант за разрешаване на въпроса е формата на Български метох (метох на автокефалната Българска православна църква) в Цариград. Като се позовава на даденото във фермана за учредяване на Българската екзархия разрешение за метох, Цанков тълкува значението на тази църковна сграда. Според него това е нещо като църковно посолство, в което може да отсяда предстоятел или пратеник на Българската църква, да извършва „църковни обреди“, като се съобразяват църковните правила и без да се намесва във вътрешните правила на църквата, в града в който се намира метохът. Според Цанков срещу подобно положение не би трябвало да има нещо против Цариградската патриаршия, тъй като метоси имат и други автокефални църкви, като Александрийската, Антиохийската и Йерусалимската патриаршия. Следователно с основаването (разбира се, със съгласието на Цариградската патриаршия) на български православен „Метох“ в Цариград изпратеното от Българската православна църква духовно лице (или други духовни лица в негова помощ) според Цанков ще има за задача:

1. да завеждат свещените сгради на Българската църква в Цариград;
2. да отслужват в тях църковните обреди, като в единия и другия случай се съобразяват с „църковните правила“ или канони;
3. във или около метохната църква „Св. Стефан“ да бъдат обслужвани църковно всички православни българи в Цариград, български поданици. Същото важи и за други българи в Цариград, когато те желаят това, без формално да се нарушават каноническите права на Цариградския патриарх;
4. основният български духовник в българския метох да „служи и като пратеник (посланик, апокрисиарх) на Българската православна църква при Цариградската патриаршия за връзка с тази патриаршия.

В изложението си Ст. Цанков предупреждава, че ако при уреждането на въпроса за „Българската православна църковна община в Цариград“ не се спазват каноническите правила и практика, не е изключено Българската православна църква отново да се окаже в положението на „схизма“. При всички случаи трябва да се търси одобрението и подкрепата на другите православни църкви. В противен случай това би означавало православните църкви да допуснат в границите на своята собствена територия и юрисдикция едностранно вмешателство на външни православни власти, т.е. двувластие или даже многовластие, и то на чисто националистическа основа⁽²⁷⁾. Цанков не изключва и възможността подобно нещо да поискат и други православни църкви (като например Румънската) на българска територия. Но наред с тези проблеми стои и друг, не по-малко важен въпрос. При сложните и нееднозначни отношения с турската държава след 1944 г. според Цанков трудно би се получило едно благоприятно разрешение на този църковен въпрос.

От направения преглед на опитите за вдигане на схизмата и последиците от това можем да направим следните изводи.

1. Вдигането на схизмата е безспорно акт с огромно значение за Българската православна църква. Тя получава признание за пълната си независимост (автокефалия) и заема полагащото ѝ се място сред семейството на поместните православни автокефални църкви, състоящи заедно Православната църква в световен мащаб. Но въпросът за вдигането на схизмата, като последиция, е много по-сложен за българската държава, отколкото неговото разглеждане само през призмата на църковноканоничното право. Вдигането на схизмата е акт с международно и с вътрешнополитическо значение.

Във външнополитически план трябва да се отчитат загубите на територии и население за България след Междусъюзническата и Първата световна война. Вдигането на схизмата става, когато БПЦ е загубила практически всички епархии и цялото си влияние вън от границите на българската държава. Преместването на Екзархията от Истанбул в София означава загуба на центъра – Екзархията (след 1913 г. – Екзархийското заместничество), който изпълнява специфични функции, свързани със защита на българското православно население в Турция, а по време на Втората световна война – и на това от освободените стари български територии в Гърция и Югославия (Беломорска Тракия и Македония). С този акт се слага край на използването на Екзархията като средство за обединяване на всички българи в границите на една нова Санстефанска България. По същество, това е отстъпление от националния идеал и е в резултат и от външна принуда.

Без да имаме достатъчно доказателства за това, някои автори твърдят, че българското правителство подкрепя вдигането на схизмата, „за да се улеснят отношенията на църквата ни с другите църкви... щото при едно създаване на югославянска федерация да имаме оформено и заварено положение“⁽²⁸⁾. Би могло да се приеме такава теза, като се има предвид подкрепата, която Сталин оказва на ЮКП по македонския въпрос.

Не трябва да се забравя, че отказът на българската държава от претенции за защита на българското население в Македония и Беломорска Тракия е в интерес не само на нейните съседи – Турция, Гърция и Югославия, но в унисон с плановете на съюзниците – СССР, САЩ и Великобритания, за подялба на Балканите на зони на влияние. В по-далечен план разрешаването на проблема със схизмата и възстановяването на пълната автокефалия на Българската църква прави възможно нейното обвързване с Руската патриаршия и участието ѝ, заедно с православните църкви от страните с „народна демокрация“, в единен блок за защита на техните вярващи от влиянието на „империалистически“ религиозни общности и църкви. В крайна сметка, в контекста на външнополитическите планове за преразпределение на Балканите, отмяната на схизмата е в интерес на доскорошните военни съюзници независимо от различията им в политическите им цели.

Българският политически и църковен елит пренебрегва напълно интересите на живеещите в Истанбул българи. Ако се върнем към времето на прего-

ворите и подписването на Ангорския договор 1925 г., тогавашните политици разсъждават за бъдещето на Екзархията, без да отчитат мястото и ролята на българското население в Турция и конкретно в Истанбул. А без това население каквато и да е било форма на Екзархията няма реална основа да просъществува. При съображенията за вдигане на схизмата също не са отчетени интересите на малкото останали в Турция българи, а са взети предвид предимно църковноканоничните, а не националните интереси.

Условията за вдигане на схизмата, закриването на Екзархийското заместничество и неуреденият статут на Българската църковна община в Турция лишават българите в републиканска Турция от българско църковно представителство и предопределят тяхното оставане в диоцеза на Вселенската патриаршия. Този въпрос има своите последици и до наши дни. През годините отношенията на българската колония в Турция с Вселенската патриаршия са сложни и непрекъснато припламват стари вражди. И до ден-дневен остава открит въпросът дали паметникът на екзарх Антим I (обявен от Вселенската патриаршия за схизматик) може да стои в двора на одринската българска църква „Константин и Елена“, която е в диоцеза на Вселенската патриаршия. И досега не намира решение спорът на какъв език трябва да се извършва богослужението в българските църкви в Одрин, също намиращи се в диоцеза на Вселенската патриаршия. Условията за вдигане на схизмата не позволиха в наши дни БПЦ да стане църква-майка на Македонската православна църква.

2. Поради неуредения през годините правен статут на българските екзархийски имоти, оттеглянето на българското Екзархийско заместничество от Истанбул и демографския срив на българското население в Турция въпросът за българските имоти остава в ръцете на дипломатията, която години наред се мъчи безуспешно да го разреши в полза на българската държава. Става въпрос не само за много имоти на голяма стойност, но за знакови за Българското възраждане, българската историческа памет, българското национално самочувствие сгради.

3. Във вътрешнополитически план трябва да се отчитат конкретният исторически момент и вътрешнополитическото положение. В този исторически момент интересите на църквата, начело с екзарх Стефан, съвпадат с тези на новата власт, която позволява избора на нов екзарх и насърчава окончателното преместване на седалището на екзархийския институт в София. Вдигането на схизмата означава свиване на църковния диоцез в държавните граници, а следователно и възможност за по-ефективен контрол от страна на правителството върху църквата. Първоначално има две тенденции. Едната открива възможност за разрешаване на проблемите, свързани с институционализирането на Българската православна църква и изграждането на лоялни отношения с държавната власт на базата на равнопоставеност и по-голяма вътрешна автономия за Екзархията. Втората е свързана с подчиняване на църквата на управ-

ляващата партия и правителство и отнемане на възможността Вселенската патриаршия да се меси във вътрешните дела на българската църква. Политическото развитие на следвоенна България способства за осъществяването на втората от тях.

БЕЛЕЖКИ

1. ЦДА, ф. 165, оп.9, а.е. 979, л.5
2. Самият той в свое интервю за в. „Македония“ повдига този въпрос. „Архиерейското събрание е свикано да прегледа проектоустава, и то ще прецени дали са основателни тия нововъведения, които, откъснати от причините им, признаваме, че заслужено могат да безпокоят целостта на онова, което някога тъй мъдро направляваше и ръководеше великият и незабравим екзарх Йосиф Първи. В. „Македония“, бр. 24 ноември 1932 г.
3. ЦДА, ф.165, оп.9, а.е. 4. При окончателния текст на споразумението точката за оставане на Екзархийското заместничество в Цариград отпада. За тази част от тези намерения съобщава и Цанков, С. Междуцърковното положение на църквата... л. 177.
4. В документите има потвърждение, че условията за вдигане на схизмата са били обсъждани с Македонския национален комитет през 1932 г., за което докладва председателят на Архиерейското събрание на 24 ноември 1932 г.
5. В. „Македония“, бр. 1828, 24 ноември 1932., също ф. 246к, оп. 4, а.е.120.
6. ЦДА, ф.246к, оп. 4, а.е. 120; в. „Македония“, бр.1828 от 24 ноември 1932 г., В своята книга Л. Любенова взема отношение към казаното, като нарича изявленията на митрополит Стефан „антинационална позиция“ (Lubenova, 2014: 439). Но по същество, казаното от митрополит Стефан отговаря на фактите.
7. Ст. дн. на XXIII ОНС, II р. с., бр. 6, 21 ноември 1932 г., л. 189 – 191.
8. Пак там, л. 189
9. ЦДА, ф.246 к, оп.2, а.е. 47, л.60
10. ЦДА, ф. 246 к, оп.2, а.е. 47 л. 37; (Lubenova, 2014: 439 – 440).
11. ЦДА, ф.246 к, оп. 2, а.е. 47, л. 40; (Lubenova, 2014: 441).
12. ЦДА, ф. 246 к, оп. 2, а.е. 47, л. 41, (Lubenova, 2014: 440).
13. Пак там, ф.165, оп.9, а.е.6, л.8.
14. ЦДА, ф.165, оп.9, а.е.971, л.10.
15. Пак там, л.1.
16. Пак там, л. 10 .
17. Църковен вестник, бр. 43 – 44, 1936 г.
18. Църковен вестник ,бр. 4 – 6 от 27 януари 1945 г., с.12.

19. Приведените от Л. Любенова мнения на различни църковници за митрополит Стефан го показват като човек и духовник тщеславен, стремящ се към постове и власт, загърбващ националните интереси в името на собствено си оцеляване и издигане. „Неговите възгледи определено не са в синхрон с духовната мисия на Върховната църковна управа“ (Lubenova, 2014: 392 – 393).
20. В книгата си Николчев посочва връзките на екзарх Стефан с английската и американската дипломация, без да взима отношение като какъв Екзархът поддържа връзки с тях. Според него тези връзки са заради неговите усилия да се дистанцира от съветската орбита на политическо влияние, в т.ч. по църковна линия.
21. Ф.23а, а.е. 111, 401. Пратениците донасят „едно обосновано „Изложение“ по въпроса за имотите, подготвено от секретаря и юрисконсулт на Екзархийското наместничество Т. Николов. Според Св. синод тогава е имало възможност чрез „известни парични средства“ този въпрос да се реши благоприятно, но тази възможност е пропусната по-късно.
22. АМВнР, оп.11п, а.е.551, л.144 – 147.
23. ЦДА, ф.246 к, оп.4, а.е. 158, л.2 ; ф.23а, преписка 11; Църковен вестник, бр. 25 – 26, от 19 май 1945, с.4 – 5.
24. АМВнР, оп.11п, а.е. 551, л. 144 – 147 ; ф.23а, а.е. 11, л. 397.
25. ЦДА, ф.165, оп.9, а.е. 979, л. 10.
26. Българските православни храмове в Галац, Браила и Кюстенджа преминават под ведомството на Румънската православна църква. В синодалните кръгове се казва, че в Браила и сега има български свещеник, намиращ се под ведомството на Българската православна църква, но завеждащ само храма като паметник.
27. ЦДА, ф.165, оп.9, а.е. 979, л.14.
28. Тази теза е лансирана от Дилян Николчев, който се позовава на документите на ДС от разпита на Лазар Поповски – дипломат по време на преговорите в Истанбул (Nikolchev, 2015: 17).

ЛИТЕРАТУРА

- Алтънов, Ив. (1923). Съществува ли Екзархия в Цариград. *Църковен вестник*, № 33, 6 октомври.
- Алтънов, Ив. (1926). *Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България*. София.
- Αθηνών Χρυσάνθος. Το Βουλγαρικόν Σχίσμα, Αθήναι, 1945. Εφημερίδα “Gumhuriyet”, 26.10.1945
- Български екзарх Йосиф I. (1992). *Дневник*, София.
- Калканджиева, Д. (2002). *Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944 – 1953)*. Силистра.

- Любенова, Л. (2014). *Охридски митрополит Борис*. София.
- Любенова, Л. (1996). Варненско-Преславският митрополит Симеон и българската схизма. *Родина*, кн.2, 101 – 119.
- Николчев, Д. (2015). *Екзарх Стефан под „грижите“ на Държавна сигурност*. София.
- Секулов, Ил. (1934). *Българската екзархия от гледище на международното право*. София.
- Станболов, А. (2006). Отношенията между Българската църква и Вселенската патриаршия 1945 – 1963 г. *Духовна култура*, год. LXXXVI, кн. 5 – 12, 95 – 118 (също www.akademia.edu/205642).
- Цанков, Ст. (1939). Българската православна църква от Освобождението до настояще време. – В: *ГСУ-БФ*, XVI, 1938 – 1939. София.
- Цанков, Ст. (1939). Междуцърковното положение на Българската православна църква след Освобождението на България. В: *ГСУ-БФ*, X, 1932 – 33. София.

REFERENCES

- Altanov, Iv. (1923). Sashtestvuva li Ekzarhia v Tsarigrad. *Tsarkoven vestnik*, № 33, 6 oktomvri.
- Altanov, Iv. (1926). *Iztochniyat vapros i nova Turtsia s osoben pogled kam interesite na Bulgaria*. Sofia.
- Αθηνών Χρύσανθος. Το Βουλγαρικόν Σχίσμα, Αθήναι, 1945. Εφημερίδα “Gumhuriyet”, 26.10.1945
- Balgarski ekzarh Yosif I. (1992). *Dnevnik*. Sofia.
- Kalkandzhieva, D. (2002). *Balgarskata pravoslavna tsarkva i „narodnata demokratsia“ (1944–1953)*. Silistra.
- Lyubenova, L. (2014). *Ohridski mitropolit Boris*. Sofia.
- Lyubenova, L. (1996). Varnensko-Preslavskiyat mitropolit Simeon i balgarskata shizma. *Rodina*, kn.2, 101–119.
- Nikolchev, D. (2015). *Ekzarh Stefan pod “grizhite” na Darzhavna sigurnost*. Sofia.
- Sekulov, Il. (1934). *Balgarskata ekzarhia ot gledishte na mezhdunarodnoto pravo*. Sofia.
- Stanbolov, A. (2006). Otnosheniyata mezhdu Balgarskata tsarkva i Vselenskata Patriarshia 1945 – 1963 g. *Duhovna kultura*, god. LXXXVI, kn. 5 – 12, 95 – 118 (sashto www.akademia.edu/205642).
- Tsankov, St. (1939). Balgarskata pravoslavna tsarkva ot Osvobozhdenieto do nastoyashte vreme. – V: *GSU–BF*, XVI, 1938 – 1939. Sofia.
- Tsankov, St. (1939). Mezhdutsarkovното polozhenie na Balgarskata pravoslavna tsarkva sled Osvobozhdenieto na Bulgaria. V: *GSU–BF*, X, 1932 – 33. Sofia.

THE BULGARIAN CHURCH REPRESENTATION IN ISTANBUL AND THE ISSUE OF LIFTING THE SCHISM

Abstract. Nowadays in Istanbul, Turkey, there is a Bulgarian colony, which was created after the Second Balkan War and the First World War. It was not related to the Bulgarians in Constantinople from the times of the Bulgarian National Revival, but through the Foundation of Bulgarian Orthodox Churches in Istanbul as established, it was their legal successor. The Foundation was also the formal owner of that part of the Bulgarian exarchal properties in Turkey which the Turkish State returned.

Lifting the schism was an act of international and internal political importance. This act put an end to the use of the Exarchy as a mean to unite all the Bulgarians within the borders of a new Bulgaria according to the Treaty of San Stefano. In essence, this was a retreat from the national ideal. The conditions for lifting the schism, the closing of the Exarchal Vicegerency and the unresolved status of the Bulgarian Church Community deprived the Bulgarians in the Republic of Turkey of Bulgarian representation on church affairs and predetermined their remaining within the diocese of the Ecumenical Patriarchate. This issue has consequences even nowadays.

Keywords: Bulgarian colony; Ecumenical Patriarchate; schism; Church Representation

✉ **Assoc. Prof. Boryana Buzhashka, DSc.**

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: b.buzhashka@unibit.bg